

DŽELILA BABOVIĆ

(Sarajevo)

PRILOG VREDNOVANJU POETSKOG
STVARALAŠTVA BOŠNJAKA
NA ARAPSKOM JEZIKU: *POEMA O AHLAKU*
AHMEDA HATEMA BJELOPOLJAKA

Ključne riječi: poezija, orijentalno-islamska književna baština, bošnjačka književnost, Ahmed Hatem Bjelopoljak

Razumijevanje književnosti u različitim kulturama kroz povijest pisane riječi i vremensko-prostorne mijene bivalo je uvijek drugačije tumačeno i definirano. Pod književnošću se podrazumijevala svaka pismenost, književnost se ograničavala isključivo na pjesništvo, ili, pak, na knjige koje su, bez obzira na predmet njihova zanimanja, značajne zbog književnog oblika ili izraza, odnosno zbog svoje estetske vrijednosti ili estetske vrijednosti sjedinjene s općom intelektualnom izuzetnošću, među koje se svakako mogu ubrojiti i Svete knjige. Bilo koji oblik isključivosti u definiranju pojma književnosti dovodi do toga da se područje književnog izraza s jedne strane suviše proširi, ili kada se pod književnost podvedu svi pisani tekstovi, da se književnost izjednači sa filologijom. S druge strane, ukoliko se pod pojam književnost podvedu samo djela lijepe književnosti, onda se on ne može efikasno primjenjivati na ukupnu, osobito stariju književnu produkciju i tradiciju književnog izražavanja, a da to ne rezultira redukcijom i osiromašenjem književnog korpusa.

Imajući to na umu, književnost i književna djela treba sagledavati prije svega u svjetlu njihovog mogućeg doprinosa sveukupnoj povijesti kulture, te u tom kontekstu treba pristupati i njihovoj analizi i vrednovanju. Književnost se ne može ograničiti isključivo na *belles lettres*, niti pak, na štampana ili rukopisna djela, već je treba razumijevati kao

ukupan korpus pisanih tragova, kao “sve pisane spomenike koji govore o božanskim i ljudskim stvarima, u kojima se reflektira odnos čovjeka prema sebi, svom iskonu, prirodi i drugim ljudima, bez obzira na to da li se iz tih izričaja razvila neka čvrsta forma kazivanja i da li to izricanje dijeli tu formu sa nekim potonjim neknjiževnim oblicima izricanja, kao što su znanstveni ili filozofski, pravni, politički, historiografski ili teologijski tekstovi”.¹ U svojoj genetičko-povijesnoj projekciji književnost zahtijeva da se istražuje i analizira po horizontali i po vertikali, odnosno da se istraže odnosi koje književnost okuplja u sebi, ali isto tako i njena unutrašnja struktura, pod čim se podrazumijeva postojanje književnog djela, eufonija, ritam i metar, stil i stilistika, književna povijest i književni žanrovi.

Sva složenost teorijskog zasnivanja pojma književnosti, napose pojma nacionalne književnosti, izražena je u orijentalno-islamskoj književnoj tradiciji koja se, objedinjujući u sebi više različitih nacija i tradicija, izdignula kao nadnacionalna i čiji su stvaraoci na različite načine, u okrilju jedinstvenog poetičkog sistema, zanemarivali svoj nacionalni a afirmirali i isticali kulturalni identitet. Kao dio tog svekolikog bogatstva kultura sjedinjenih u jednu – orijentalno-islamsku, opstojala je i književnost Bošnjaka na orijentalnim jezicima čiji su autori, kako navodi Esad Duraković, “svjesno ugrađivali svoje stvaralačke sposobnosti u *nadnacionalni identitet* kulture koju su smatrali istovremeno i svojim interkulturalnim identitetom.”²

Međutim, u proučavanjima bošnjačke književnosti ne smije se zanemariti činjenica da bosanskohercegovačko društvo, pored orijentalno-islamskih, baštini i vrijednosti evropskog okruženja kojem pripada povijesno i geografski. Ispreplitanje dvaju različitih kulturno-civilizacijskih krugova i plodna simbioza zapadne i istočne kulture, u širim okvirima čine bošnjačku književnost svojevrsnom “interkulturalnom književnošću”, kako je definira Zvonko Kovač.³ Posebnost i kompleksnost položaja bošnjačke u odnosu na svjetsku književnost mora se uzeti u obzir i u metodološkim pristupima i vrednovanju bošnjačke književnosti u njenom povijesnom kontinuitetu. Stoga je nužno, s ciljem valjanog vrednovanja književne baštine, da savremeni istraživači

¹ Muhamed Filipović, “O pojmu književnosti u primjeni na istraživanja naše duhovne baštine”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 39/1989, Sarajevo, 1990, str. 33.

² Esad Duraković, “Književnohistorijska i poetička upotreba mahlasa”, Izlaganje na Međunarodnoj konferenciji “Sarajevski filološki susreti II”, održanoj u Sarajevu 13.12.2012.

³ Zvonko Kovač, *Međuknjiževna tumačenja*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 2005, str. 57.

kontemplacijom književnopovijesnih metoda istraživanja i nezaobilaznih utvrđenih tradicionalnih vrijednosti književno djelo vrednosno situiraju i razumijevaju kao umjetninu koja ima transpovijesnu vrijednost.

Ovakav pristup donekle kongruira i savremenim teorijama o prožimajućem odnosu Povijesti i Pamćenja, te potrebe preobražaja arhivarskog u kulturalno sjećanje, koje, kako ističe Pierre Nora, kanonizira temeljne tope nacionalne kulture, uspostavljajući ih na principima dinamičke otvorenosti i mogućnosti neprekidnih prečitavanja i vrednovanja.⁴ Na taj način se i kontinuitet jedne tradicije sve jasnije profilira, što je od posebnog značaja za bosanskohercegovačku književnost koja u svojoj povijesti, zbog nepovoljnih političkih i društvenih okolnosti, često nije mogla ni u tom čisto primarnom, egzistencijalnom, fizičkom smislu uspostaviti neprekinuti tok, unatoč njenom postojanju u kontinuitetu od 15. stoljeća do danas.

Kada je riječ o orijentalno-islamskom segmentu bošnjačke baštine, mora se imati na umu da sve književne forme u tom kulturno-civilizacijskom krugu, nastale do perioda književne renesanse koja se zbila krajem 18. stoljeća, treba promatrati u skladu sa dominirajućim uvjerenjem u toj tradiciji, da je temeljna dužnost književnosti općenito, pa tako i umjetničke književnosti, “omekšati čovjekovu narav, pripitomljivati njegove instinkte, kultivirati uzdržanost i umjerenost, te optimalno djelovati na njegovo moralno usavršavanje”.⁵ Taj princip konzistentnog obučavanja i obrazovanja čovjeka kao *homo islamicusa*, ali i kao Božijeg namjesnika, proteže se kroz sve forme književnog stvaralaštva, tako da se u orijentalno-islamskoj književnosti često u književnoj zaostavštini jednog pisca susreću djela iz različitih oblasti, od vjerskih znanosti, različitih vrsta komentara i prozних zapisa, ali i poetska djela velikih estetskih potencijala, a sve u skladu sa već spomenutom esencijalnom ulogom književnosti u orijentalno-islamskoj tradiciji.

Sa razinom obrazovanja najčešće je rastao i broj oblasti o kojima bi određeni autor pisao, te nije rijetkost da iz pera istog pisca izlazi najljepša poezija bremenita simbolima mističko-religijske opijenosti ali i znanstvene rasprave o određenim vjerskim pitanjima i tumačenjima kur’anskog teksta. Poezija, utkana u samo biće orijentalno-islamske kulture još od prijeislamskog perioda, pronalazila je svoje mjesto u skoro

⁴ Vidjeti: Pierre Nora, “Između Pamćenja i Historije – Problematika mjesta”, u: *Kultura pamćenja i historija*, priredile Maja Brkljačić i Sandra Prlenda, Golden marketing i Tehnička knjiga, Zagreb, 2006, str. 43.

⁵ Esad Duraković, *Prolegomena za historiju književnosti orijentalno-islamskoga kruga*, Connectum, Sarajevo, 2005, str. 122.

svakoj sferi orijentalno-islamskog stvaralaštva. U ovoj književnoj tradiciji nije neobično da su čak i djela iz različitih znanstvenih oblasti protkana stihovima nekog poznatog pjesnika ili, čak, da se i sam autor okušao u pjesništvu. Često su se različite poetske forme koristile kako bi se na što je moguće ljepši način iznijele znanstvene rasprave ili određeni savjeti i pouke, čineći ih tako bližim i pristupačnijim čitateljima. Razumljivo je da takva djela ne posjeduju izražene visoke vrijednosti u književno-estetskom smislu, već su više izraz opažanja stvarnosti i njen komentar. Ipak, značenje zaogrnuo poetskim oblikom u ovim djelima omogućava i onima koji poznaju samo oblik da otkriju postojanje značenja te da ga razumiju.

Jedno od takvih djela jeste *Poema o ahlaku* bošnjačkog učenjaka i pjesnika Ahmeda Hatema Bjelopoljaka.⁶ Rukopis ove poeme pohranjen je u Sulejmaniji biblioteci u Istanbulu, a pored poeme rukopis sadrži Hatemov opširan komentar u kojem su obuhvaćene različite oblasti znanosti, od tumačenja pravila arapske lingvistike, egzegeze *Kur'ana* i Hadisa, islamskog morala i pravila ponašanja u skladu s normama islama, poetike arapske književnosti, astrologije, tesavvufskih učenja, a kao ilustraciju u svojim zaključcima Hatem često navodi i određene događaje iz povijesti islama.⁷ Cijeli rukopis sadrži 116 folija na kojima je ispisana poema i njen komentar na arapskom jeziku.⁸

O bilo kojoj vrsti umjetnosti da je riječ, analitički pristup formalnim strukturama artefakta zahtijeva izrazitu osjetljivost istraživača u

⁶ O biografiji i bibliografiji Ahmeda Hatema Bjelopoljaka vidjeti: Mehmed Handžić, *Književni rad bosansko-hercegovačkih muslimana*, Sarajevo, 1933, str. 12-14; Safvet-beg Bašagić, *Znameniti Hrvati Bošnjaci i Hercegovci u Turskoj Carevini*, Sarajevo, 1986, str. 364; Hazim Šabanović, *Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, str. 467-469; Fehim Nametak, *Divanska književnost Bošnjaka*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXI, Sarajevo, 1997, str. 75-76.

Treba reći da poetskom stvaralaštvu Ahmeda Hatema Bjelopoljaka u posljednje vrijeme savremeni istraživači u svojim analizama prilaze s različitih aspekta, te dovode do prepoznavanja do sada neprepoznatih estetskih dimenzija Hatemove poezije u skladu sa savremenim književnokritičkim diskursom, a uz puno uvažavanje tradicijskih vrijednosti. Vidjeti: Sabaheta Gačanin, *Sve na Zemlji sjena je Ljepote: Ontološka poetika jednog sufijskog divana: Šejh Hatemov Divan*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXXIV, Sarajevo, 2011; Mirza Sarajkić, *Gazeli Hatema Bjelopoljaka na arapskom jeziku*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXXIX, Sarajevo, 2011.

⁷ Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi (SYEK), Aşir Efendi 305, fol. 1b-116a.

⁸ Manzumu o moralu Ahmeda Hatema Bjelopoljaka spominju H. Šabanović. M. Handžić i F. Nametak, ali navode da je ona na turskom jeziku. Nažalost, nismo uspjeli utvrditi da li ova manzuma postoji i na turskom jeziku i gdje se nalazi, jer u dostupnim rukopisnim zbirkama u koje smo imali uvid nismo je pronašli.

njegovim identifikacijama. S tom mišlju pristupali smo i temeljnom načelu u strukturi Hatemove *Poeme o ahlaku* za koju se može reći kako donekle ne podliježe pod tradicionalnu podjelu književnih vrsta u orijentalno-islamskoj književnosti. Naime, dok s jedne strane Hatemova poema posjeduje odlike poetske forme *manzume*, jer ne sadrži pjesnički pseudonim i nalikuje poemi slobodne poruke,⁹ s druge strane ona sadrži neke strukturalne karakteristike koje se uglavnom vežu za formu *kaside*. Poema sadrži preko stotinu stihova u čijoj se “organizaciji” prepoznaje osnovna struktura *kaside* (uvod, glavni dio, završetak), te je sasvim jasno da je spjevana s određenim ciljem – lijepim izražavanjem poučiti i odgojiti čitatelja.¹⁰ Sve su ovo elementi koji doprinose tome da se ova poema u širem kontekstu okarakterizira i kao *kasida*, naročito kada se uzme u obzir da je *kasida* u svom razvojnog putu od izvornog značenja u prijeislamskoj arapskoj književnosti kao pjesme pohvalnice, elegije ili rugalice došla do pjesme poučnog i odgojnog karaktera ispunjene savjetima i preporukama etičke prirode, te predstavlja životno i duhovno svjedočanstvo vremena.¹¹

Po svojoj formi i strukturi na granici između *manzume* i *kaside* Hatemova poema može poslužiti kao izvrstan primjer međusobne uvezanosti i ispreplitanja među književnim vrstama kao povijesno promjenljivim skupovima sredstava oblikovanja, kako ih označava Jan Mukaržovski. Određena književna vrsta svakako da se ne može posmatrati i proučavati sama za sebe, bez povezanosti sa svim ostalim vrstama, jer se, cijela površina diferencijacije vrsta također razvija, i to kvalitativno (nastanak i nestanak pojedinih vrsta, njihovo uzajamno stapanje i prožimanje) i kvantitativno (veća ili manja raznolikost i dosljednost diferencijacije vrsta u raznim razdobljima).¹²

Uvodni dio Hatemove *Poeme o ahlaku* sasvim naglašeno – formom i sadržajem – izdvaja se od ostatka poeme. Tri uvodna bejta, koja slijede nakon invokacijske *bismille*, sadrže Hatemovu zahvalu i molbu Uzvišenom Bogu te jasno ukazuju šta je glavna tema poeme:

⁹ Fehim Nametak, *Divanska književnost Bošnjaka*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XXI, Sarajevo, 1997, str. 17.

¹⁰ O formi kaside vidjeti: Stefan Sperl “Qasida form and mystic path in thirteenth century Egypt: a poem by Ibn al-Farid” u: *Qasida poetry in Islamic Asia and Africa*, vol. I, edited by Stefan Sperl and Christopher Shackle, E. J. Brill, Leiden, 1999, pp. 65-69.

¹¹ Upor.: Muhsin Rizvić, *Panorama bošnjačke književnosti*, Ljiljan, Sarajevo, 1994, str. 16.

¹² Vidjeti: Jan Mukaržovski, *Ogledi iz estetike i poetike*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, Beograd, 1998, str. 100.

اقول لدى حمدى بحميد مصليا
 نظيم في الاخلاق الذميمة شق به
 الهى انت الله حسبي و عدنى
 على خاتم ثم الصحابة ان ذا
 فوطن على تهذيب خلقك ناديا
 اعذنى من السميع قولاً و مفعلاً¹³

*Izričem zahvalu uz molbu Hvaljenome
 Donoseći blagoslov Pečatu i drugovima svima
 Pouzdaj se u pjesmu o moralu pogrđnome
 Pripremi se za preodgoj naravi svoje
 Bože moj! Ti si Allah, meni više nego dosta
 Molim te, sačuvaj me lošeg govora i djela.*

Ovakvim uvodom, u kojem je sadržana zahvala Uzvišenom Bogu, blagoslov poslaniku Muhammedu i navođenje teme o kojoj će pisati, Hatem je zapravo ispoštovao formalne zahtjeve orijentalno-islamske poetike prema kojima se u poeziji religijsko-prosvjetiteljskog karaktera – kakva je i ova Hatemova poema – u uvodnom dijelu izostavlja ju uobičajeni lirski preludiji ljubavnog ili opisnog karaktera koji inače karakteriziraju početak nekog djela, poetskog naročito, u orijentalno-islamskoj književnosti. Kako navodi Ibn al-Aṭīr (umro 637/1239), na početku svake rasprave, bilo da je riječ o poeziji, propovijedi, govoru ili poslanici, treba naznačiti namijenjeno značenje, jer “dio koji otvara diskurs prvo je što se čuje, a kada je uvod primjeren smislu koji slijedi, motivi i razlozi za slušanjem postaju jači”.¹⁴ Hatem je u samom uvodu usmjerio pažnju čitatelja na ono što je primarni cilj i glavna tema njegove poeme, izbjegavajući tematske sekvence koje bi čitatelja mogle odvući u suprotnome smjeru od onoga kojeg pisac želi.

Glavni dio poeme podijeljen je na nekoliko poglavlja, tako da u okviru osnovne teme postoji i nekoliko podtematskih cjelina. Ono što je neuobičajeno za poetsku tradiciju orijentalno-islamske književnosti jeste to da je Hatem tim poglavljima dao naslove i na taj način ih i fizički odijelio. Tako, naprimjer, imamo poglavlja: *Stradanja srca* (‘*Āfāt al-qalb*); *Stradanja jezika* (‘*Āfāt al-lisān*); *Stradanja uha* (‘*Āfāt al-’udun*) itd. Određivanjem jakih pozicija teksta podnaslovima, Hatem čitatelju pruža osnovnu informaciju o sadržaju koji slijedi (referencijalna funkcija naslova) i privlači pažnju recipijenta (konativna funkcija).¹⁵ Međutim, u odnosu na poetiku orijentalno-islamske književnosti ovakav Hatemov postupak možemo nazvati jednom vrstom otklona od tradicije jer su

¹³ SYEK, Aṣīr Efendi 305, fol. 109b.

¹⁴ Diyā’ al-Dīn Ibn al-Aṭīr, *al-Ġāmi’ al-kabīr fī šinā’āt al-manzūm min al-kalām al-manṭūr*, al-Mağma’ al-‘Ilm al-‘Irāqī, Bagdad, 1956, str. 187.

¹⁵ O značaju naslova za stilističku analizu teksta vidjeti: Marina Katnić-Bakaršić, *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo, 2001, str. 269-270.

prema poetskim normama ove književne tradicije, poetska djela vrlo rijetko imala istaknute naslove, naročito ne podnaslove. Mnoštvo rukopisnih djela u toj tradiciji ne sadrži naslov na mjestu koje bi savremeni čitatelj smatrao odgovarajućim, već je naslov najčešće potisnut u dubinu teksta ili je ugrađen u invokaciju gdje se navodi odlomak iz *Kur'ana* na temelju kojeg se može zaključiti šta je tema djela.¹⁶

Hatemovo uvođenje naslova kao proslova pojedinih poglavlja u poemi dovodi nas do onog dijela u strukturi djela koji u orijentalno-islamskoj poetici označava tematsku tranziciju, gdje pjesnik prelazi s uvoda na hvalospjev ili pak s hvalospjeva na tužbalicu, s tužbalice na molbu i dr, a takav postupak naziva se *prijelaz* (*tahalluṣ*). Iako, u pravilu, *prijelaz* treba biti neosjetan, postepen, tako da na prikladan način, u jednom ili više bejtova, pjesnik pređe na svoju osnovnu temu, Hatemovi prijelazi, sasvim suprotno od norme, zapravo su formalno i vizualno istaknuti naslovi između različitih dijelova poeme, čime se narušava uobičajena struktura poetskog djela, te možemo reći da je riječ o eksplicitno izraženoj tranziciji u djelu. Tako, naprimjer, nakon posljednjeg bejta iza dijela poeme koji govori o *Stradanju srca* (*'Āfāt al-qalb*) slijedi naslov *Stradanje jezika* (*'Āfāt al-lisān*), a svi bejtovi koji dolaze nakon naslova, samo rimom i metrom, odnosno po svojim formalnim obilježjima, pokazuju da su u vezi s prethodnim bejtovima i da su dio jedne cjeline.

Za razliku od glavnog dijela poeme u kojem Hatem unekoliko odstupa od uobičajene strukture poetskog djela u orijentalno-islamskoj književnosti, u završnom dijelu poeme Hatem se, u skladu s normama orijentalno-islamske poetike, posebno potrudio oko poetskog ukrašavanja, stila i estetike bejtova, te podastro svoje raskošno pjesničko umijeće uokvireno normama klasične orijentalno-islamske poetike:

بتوفيقه سبحانه متفضل واشغال دهر شافهت الفة الورى تلطف جزاك الله باللطف و العطا وقلت احمد اللهم يا سامع الرجا باخلاق فخر الانبياء محمدا على اله الوفد الكرام مسلسل ¹⁷	فقد تم ما رمت انتظام نظامه بفكر قليل حادثات كثيرة فيا من رأنى باختلال بضاعتى فأنى سجال لو علمت رحمتنى فحمدا لمن يحيى قلوب عباده عليه صلوة الله ثم سلامه
--	--

Ja okončah sad nizanje niske divne, uređene

Dobročinitelja, Slavljen bio, u svemu me pomoć dopadne

¹⁶ Upor.: Esad Duraković, "Tradicionalizam ili dinamičnost tradicije: Žanr tahmis u orijentalno-islamskoj književnosti", *Pismo*, IX/1, Sarajevo, 2011, str. 170.

¹⁷ SYEK, Aşir Efendi 305, fol. 116b.

*Malo misli, mnogo doživljaja ovdje sam iznio
 I zaokupljen u vremenu vezu s ovim svijetom izgubio
 Budi blag, ti što misliš da nemam šta kazati
 Allah će te darovima i dobrotom darivati
 Milostiv bi i ti bio kad bi znao da sam samo što mi dođe zapisao
 “Moj Allahu, Ti što sve si želje čuo” – zahvalan sam zavapio
 Hvala Onom što je srca Svojih sužnjih oživio
 Po moralu najslavnijeg poslanika Muhammeda
 Nek s njim bude mir i blagoslov od Allaha
 I rodu mu, i svom lancu što preniješe poslaničku luču svjetla.*

U svoje završne stihove Hatem je uglavnom unio ključne leksičke pojmove, teme i slike kratko uvedene na početku. Uziđivanje ovih elemenata u *presto finale* cijele poeme pokazuje da je dostignut krajnji stadij jedne dimenzije transfera uz raskrivanje novih dimenzija i puteva u djelu, a sve u skladu s poetikom arabeske – dominantnim estetičkim principom orijentalno-islamske umjetnosti u cjelini. Kada je riječ o primjeni arabeskog strukturiranja u cjelokupnoj orijentalno-islamskoj tradiciji, Duraković ističe da “ornamentalna islamska arabeska samo je jedan izraz estetičkog principa kojim se bitno određivala i umjetnost riječi kao dominantna jedne tradicije u cjelini”.¹⁸ Arabesknii princip dopunjavanja elemenata, prodiranja i umetanja jednih u druge, odnosno ispreplitanja i uzajamnog urastanja, s ciljem je realiziranja glavne ideje koju nosi djelo. Ponavljajući elementi, po principu povezivanja segmenta, u stalnom gibanju prevladavaju vlastitu segmentiranost i sličnost, a zatim i istrajnu ponovljivost, ugrađujući sve to u izvanrednu formu, u cjelinu koja im daje konačan smisao.¹⁹ U skladu s tim, završni dio u Hatemovoj poemi nije i njezin definitivan kraj, štaviše, obremenjujući ovaj dio poeme simbolikom i estetikom koju u orijentalno-islamskoj tradiciji nosi zahvala i molba Uzvišenom Bogu, autor zatvara jednu cjelinu ali i istovremeno svojim retoričkim obraćanjem čitatelju otvara želju za traženjem novih puteva u potrazi za Božijim zadovoljstvom i kretanjem ka božanskoj beskonačnosti.

Hatem je poemom i komentarom tematski obuhvatio različite oblike i načine ljudskog ponašanja i postupaka koji su uskoj vezi s islamskim propisima o *ahlak*. Iako se *ahlak* najčešće prevodi kao etika, moral ili ćudoređe, ovaj termin zahtijeva dosta složeniji prijevod. S jedne strane,

¹⁸ Esad Duraković, *Orijentologija: univerzum sakralnoga teksta*, Tugra, Sarajevo, 2007, str. 14.

¹⁹ Više o poetici arabeske vidjeti: Esad Duraković, *Orijentologija: univerzum sakralnoga teksta*, str. 11-35.

po svojoj formi *ahlak* je zapravo sveobuhvatan način vjerovanja i očitovanja pripadnosti islamu, dok je, s druge strane, po svojoj sadržini *ahlak* manifestacija i realizacija tog vjerovanja, od usrdnog ispunjavanja dužnosti islamske vjere, uvijek i posvuda, što vodi duhovnom uzdizanju muslimana, do svega onoga čega se mora kloniti jer vodi duhovnom sunovratu.²⁰ Kompleksnost pojma *ahlak* može se nazrijeti i iz širokog spektra tema kojih se Hatem dotiče u svojoj poemi i komentaru a koje se kreću od svakodnevnog pozdravljanja među ljudima, pravilnog ophođenja prema rodbini i prijateljima, načinima pravilnog učenja *Kur'ana*, do ezoteričkih tumačenja vjerskih dogmi i propisa.

Hatemovu poemu sačinjava devet podtematskih cjelina, u kojima autor poetskim jezikom upozorava na silne zapreke i iskušenja na koja vjernik musliman nailazi u očuvanju svoga morala i bogobožnosti (*taqwā*), a koja u njega ulaze preko devet organa pa tako podtematske cjeline ove poeme nose naslove: 'Āfāt al-qalb – Stradanja srca; 'Āfāt al-lisān – Stradanja jezika; 'Āfāt al-'udun – Stradanja uha; 'Āfāt al-'ayn – Stradanja oka; 'Āfāt al-yad – Stradanja ruke; 'Āfāt al-baṭn – Stradanja utrobe; 'Āfāt al-farġ – Stradanja spolnog organa; 'Āfāt al-riġl – Stradanja noge; 'Āfāt al-badan – Stradanja trupa.

U islamskoj apologetici najčešće se spominje sedam, a na nekim mjestima pet ljudskih organa kao "sredstava" preko kojih čovjek može grijesiti, ali i činiti dobra djela. Upravo se *ahlak* smatra jednom vrstom prijelomne tačke koja određuje koje od ovoga dvoga će prevagnuti, odnosno da li će čovjek hrđavog *ahlaka* grijesiti ili će, pak, dobrim *ahlakom* nastojati zadobiti preko svojih organa Božije zadovoljstvo i milost. Abū Hāmid Muḥammad al-Ġazālī u djelu *Minhāġ al-'ābidīn (Staze sljedbenika islama)* također spominje organe: oko, uho, jezik, srce i utrobu te upozorava na to da onaj ko se boji Allaha treba da čuva ovih pet organa i da ih zaštititi poštujući Allahove odredbe. Vjernik treba voditi računa da se zakloni od svega što bi moglo nauditi njegovom ispravnom vjerovanju, kao što je grijeseenje, činjenje zabranjenih stvari (*ḥarām*), ali i pretjerivanje u dozvoljenim stvarima. Al-Ġazālī kaže: "Ako se ostvari zaštita ovih organa nadati se da će se otkloniti šteta i od ostalih organa, te će se postići potpuni *takvaluk* čitavim svojim tijelom."²¹

Hatem u komentaru podrobno govori o načinima preko kojih se postiže lijep *ahlak*, ali i o "bolestima organa" koje dovode do lošeg

²⁰ Vidjeti: Ebu Hamid El-Gazali, *Preporod islamskih nauka*, knjiga 5, s arapskog na bosanski preveli Sabahudin Skejić, Kemal Bajramović, Edin Dedić, Libris, Sarajevo, 2005, str. 121-138.

²¹ Opširnije o povezanosti ljudskih organa i bogobožnosti vidjeti: Muhammed el-Gazali, *Staze sljedbenika Islama*, Kaderijsko-Bedeviska tekija, Sarajevo, 1999, str. 84.

ahlaka. Pri tome ne zazire da se dotakne najrazličitijih oblasti čije spoznaje mu mogu biti od pomoći u tumačenju i potvrđivanju vlastitih stavova i zaključaka. Inače, komentar kao jedna od vladajućih formi u orijentalno-islamskoj književnosti i jeste nastajao iz autorove potrebe i želje da olakša pristup razumijevanju samoga djela, bilo da je riječ o njegovom ili, pak, djelu nekog drugog. Na taj način, pisac komentara bi klasificirao i sistematizirao već istražene oblasti a opet s ciljem educiranja čitatelja.

Iako autori pregleda bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima kao najistaknutijeg bošnjačkog autora komentara arapske poezije uglavnom navode Ali Fehmi Džabića (1853-1918) i njegove komentare djela iz prijeislamske i klasične arapske poezije,²² savremena istraživanja pokazuju kako u korpusu rukopisne baštine Bošnjaka na orijentalnim jezicima postoji još dosta neistraženog blaga iz te oblasti, među kojim je i Hatemov komentar.

Komentar kojim je Hatem popratio svoju poemu u skladu je s tradicijom pisanja komentara u orijentalno-islamskoj književnosti prema kojoj je osnovna odlika komentara da ono što je u stihu dato koncizno – često informacija iz stiha čitatelju dozvoljava da samo nasluti njegovo značenje – u komentaru je putem indukcije i analitičkog pristupa obrazloženo. U orijentalno-islamskoj poetici komentiranje uvijek počinje iz aspekta jezika tako što se daje fonetsko, gramatičko i sintaksičko tumačenje, zatim etimološko i semantičko da bi se došlo do fiksiranja značenja, odnosno do željenog značenja (*maqṣūd*). U komentarijama orijentalno-islamske književnosti često se na rezultatima tumačenja i interpretacije zasniva kritika koja potom slijedi, bilo da se kritizira komentirani tekst ili neko drugo djelo iz iste oblasti. Tu se, zavisno od ocjene autora, nalaze i upute na tekstove i autore kojima autor potkrepljuje vlastite stavove.²³

Iz Hatemove poeme i komentara može se zaključiti da je za pisanje ove vrste djela prije svega bilo nužno uistinu široko obrazovanje i poznavanje kako Svetih tekstova – *Kur'ana* i Hadisa, islamske apologetike i islamske tradicije s kojima autor intenzivno komunicira, tako i pjesničko umijeće pretakanja vjerskih propisa i moralno-didaktičkih poruka izvedenih iz Vjere u stihove jedinstvenog metra i rime. Također,

²² Opširnije o Ali-Fehmi Džabiću i njegovom književno-kritičkom pregalaštvu pogledati: Lejla Gazić, "Ali-Fehmija Džabić kao kritičar klasične arapske poezije", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 35/1985, Sarajevo, 1986, str. 29-50.

²³ Amir Ljubović, Sulejman Grozdanić, *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Orijentalni institut u Sarajevu, Posebna izdanja XVII, Sarajevo, 1995, str. 16.

budući da se do vremena u kojem je živio Hatem, tačnije do 18. stoljeća, pojavilo i razvilo mnogo filozofskih i sufijskih ideja, sasvim je razumljivo da odjeke tih ideja Hatem, i sam poznat kao pristalica i zagovornik tesavvufskih učenja i tumačenja, prenosi i interpretira svojim komentarima. Naprosto, Hatemovom djelu treba pristupati u kontekstu cjelokupne orijentalno-islamske književnosti koja se ne može razumijevati bez upućenosti u religiju koja ju je i izrodila.

Hatem u poemi, kao i u komentaru, nastupa kao učenjak, poznavalac učenja islama i apologeta koji nastoji potencijalne čitatelje potaknuti na promišljanje bez naglašavanja vlastitog pjesničkog umijeća. Književno-estetska forma izražena u Hatemovoj poemi nije toliko u ukrasnoj koliko u argumentativnoj i kognitivnoj funkciji, te je u ovom slučaju autor iskoristio formu i ljepotu poetskog jezika kako bi njima iznio moralno-didaktičke savjete i pouke izbjegavši na taj način suhoparnost “običnog” jezika. Hatemova sklonost i česta upotreba poetskog jezika, njegov umjetnički senzibilitet i društveno određenje konstitutivni su elementi i njegova komentara. U tako postavljenim odnosima, poema i komentar pred čitatelja se podastiru u jedinstvenoj organskoj povezanosti i stalnom odnosu korelativnosti i referencijalnosti.

PRILOG VREDNOVANJU POETSKOG STVARALAŠTVA
BOŠNJAKA NA ARAPSKOM JEZIKU:
POEMA O AHLAKU AHMEDA HATEMA BJELOPOLJAKA

Sažetak

Poetsko stvaralaštvo Bošnjaka na arapskom jeziku još uvijek je relativno neistražena oblast bošnjačke književnosti na orijentalnim jezicima. Iako je nesporno da su naučna i religijska djela na arapskom jeziku kod Bošnjaka mnogo brojnija u odnosu na djela iz lijepe književnosti, ni u kom slučaju ne smije se zanemariti postojanje poezije na arapskom jeziku koja svojim kvalitetom ne zaostaje za poetskim standardima klasične arapske književnosti i, što je još značajnije, ondašnjih trendova u orijentalno-islamskoj poeziji.

U tom kontekstu, *Poema o ahlaku* i opširan komentar na poemu Ahmeda Hatema Bjelopolja predstavlja vrijedan prilog u vrednovanju književne baštine Bošnjaka na arapskom jeziku. Stvarajući u dvije vladajuće forme orijentalno-islamske književnosti – poetska forma i komentiranje – Hatem je na najbolji način, svojim pjesničkim umijećem i širokim dijapazonom ovladavanja različitim znanostima, pred čitatelje podastro vrijedno književno djelo religijsko-prosvjetiteljskog karaktera.

CONTRIBUTION TO THE EVALUATION
OF POETICAL WORK OF BOSNIAKS IN ARABIC:
POEM ABOUT AHLAK BY AHMAD KHATAM BJELOPOLJAK

Summary

Creative work of Bosniak authors within the realm of poetry in Arabic, is still relatively unexplored area in the field of Bosniak literature in Oriental languages. Although it is undisputed that the scientific and religious works by Bosniak authors in Arabic were far more numerous in relation to the works of fine literature, the existence of poetry in Arabic, whose quality is in no way inferior to the standards of classical Arabic poetry and literature and more importantly at that time actual trends in Oriental-Islamic poetry, in any case should not be ignored .

In this context, *Poem about ahlak* by Ahmad Khatam Bjelopolja, and an extensive commentary on the poem, represents valuable contribution to the evaluation of literary heritage of Bosniaks in Arabic. Creating in two main forms of Oriental-Islamic literature – poetic form and commentary – Khatam, due to his poetic skills and proficiency within the wide range of different sciences, masterly introduced valuable literary work of religiously-enlightening character before readers.

Key words: Poetry, Oriental and Islamic literary heritage, Bosniak literature, Ahmad Khatam Bjelopolja